

**ПРОБЛЕМАТИКА СХОДОЗНАВЧИХ КОНФЕРЕНЦІЙ
“БАРТОЛЬДОВСЬКІ ЧИТАННЯ”
В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В. М. БЕЙЛІСА**

У післявоєнний період радянська сходознавча наука досягнула вражаючих результатів: у СРСР публікувалися серії письмових пам'яток Сходу, видавалися факсиміле оригінальних текстів східними мовами, продуктивно функціонували сходознавчі центри (у Москві, Ленінграді, Баку, Тбілісі, Ташкенті, Алма-Аті та інших містах), успішно велися джерелознавчі та загальноісторичні дослідження, пов'язані з історією давнього та середньовічного Сходу. Водночас система радянської науки про Схід потребувала більш чіткої координації дій та розширення можливостей для контактів вчених-сходознавців. Нові умови та завдання роботи у сфері сходознавства потребували нових форм організації наукової співпраці та обміну інформацією. Однією з таких форм стала всесоюзна сходознавча конференція “Бартольдовські читання”, проведення якої організував Інститут сходознавства АН СРСР за ініціативою Відділу пам'яток писемності народів Сходу. Перша конференція, яка відбулася 18–20 березня 1974 р. в Москві, була присвячена дослідженню історії середньовічного Сходу видатним російським орієнталістом Василем Володимировичем Бартольдом (1869–1930), а також стану сходознавчої науки в Радянському Союзі, що існував на той час. Тоді ж було сформульовано головні завдання Бартольдовських читань і форма підготовки до них: 1) обговорення найменш досліджених та найбільш дискусійних питань середньовічної та нової історії Близького та Середнього Сходу; 2) комплексне джерелознавство як найбільш продуктивний підхід до розширення бази джерел історичних досліджень; 3) розробка та вдосконалення методів історичного джерелознавства; 4) розвиток допоміжних історичних дисциплін [Давидович 1985, 121]. Програма Бартольдовських читань розроблялася з розрахунком забезпечення комплексного джерелознавства. З цієї метою, з одного боку, увага учасників конференції акцентувалася саме на тих видах східних джерел, які були найменш досліджені, з іншого – передбачалося залучення

широкого кола сходознавців (археологів, філологів, економістів, етнографів, нумізматів, епіграфістів, істориків). Такий підхід, за думкою одного з організаторів Бартольдовських читань Олени Абрамівни Давидович, забезпечував “конкретність обговорення та появу тематичних збірок статей, що знаходилися ніби на півшляху до колективних монографій” [Давидович 1985, 121]. Незважаючи на те, що кожна конференція була присвячена певній тематиці, основним напрямом роботи Бартольдовських читань стало вивчення письмових пам’яток Сходу, а також розробка методів їхнього дослідження.

Щорічно за підсумками конференції видавалася збірка тез доповідей та повідомлень учасників, яка мала велике значення як у теоретичному, так і в методичному плані. Крім того, вже з 1979 р. Інститутом сходознавства АН СРСР систематично почали публікуватися тематичні збірки, у яких питання, що були предметом обговорення Бартольдовських читань, були представлені у вигляді розгорнутих наукових статей.

Конференцію “Бартольдовські читання”, без перебільшення, можна назвати головним сходознавчим форумом СРСР періоду 1970–1980-х рр., в роботі якого брали участь найавторитетніші орієталісти країни. Постійним учасником роботи майже усіх конференцій був видатний луганський арабіст, джерелознавець Вольф Менделевич Бейліс (1923–2001).

Дебют вченого на Бартольдовських читаннях відбувся вже у 1975 р. Предметом обговорення других Бартольдовських читань стали форми земельної власності та земельних пожалувань на Сході в епоху Середньовіччя. Генеза та розвиток феодалізму на середньовічному Сході були однією з ключових проблем, що розроблялася радянським сходознавством другої половини ХХ ст., і до середини 1970-х рр. минулого століття воно поповнилося важливими дослідженнями, які були присвячені загальним проблемам феодалізму на Сході та його окремим проявам у різних регіонах і країнах. Поміж радянських сходознавців, які займалися дослідженням різних аспектів розвитку феодальних відносин на середньовічному Сході, у Бартольдовських читаннях брали участь Л. І. Надірадзе, Н. Н. Шенгелія, О. Г. Большаков, О. А. Давидович, С. Б. Ашурбейлі, Ш. Ф. Фарзалієв, А. Р. Шихсаїдов, Б. А. Ахмедов, Ф. М. Ацамба, А. Д. Папазян, С. Г. Кляшторний,

Р. А. Гусейнов, О. А. Ефендієв, Г. М. Курпалідіс, М. С. Мейер, А. Н. Тер-Гевондян, О. Д. Чехович та інші. Однак, незважаючи на помітні успіхи у вивченні проблем феодалізму на Сході, робота радянського сходознавства в цьому напрямку мала й низку недоліків. Як відзначали організатори Бартольдівських читань, “конкретно-історичний аналіз на основі місцевих джерел все ще іноді підміняється (повністю або частково) аналогіями або реконструкцією з орієнтацією на яку-небудь модель” [Формы феодальной... 1979, 3]. Відзначаючи вузькість джерельної бази щодо реконструкцій земельних відносин на Сході, організатори конференції в той же час виражали надію, що відсутність місцевих джерел для окремих регіонів і періодів може бути компенсована “терплячим збиранням розрізаних фактів і непрямих свідчень” [Формы феодальной... 1979, 3]. Саме такою, копіткою, але надзвичайно важливою для сходознавчої науки роботою переважно і займався Вольф Менделевич Бейліс. Незважаючи на те, що питання розвитку феодалізму на середньовічному Сході не входили до сфери основних наукових інтересів В. М. Бейліса, він періодично торкався цієї важливої теми в ході своїх джерелознавчих досліджень. У середині 1960–70-х рр. В. М. Бейліс дослідив низку арабомовних джерел (твори Мас’уда ібн Намдара, панегіричну поезію Абу Ісхака Ібрахіма ал-Газзі) з історії Сельджукської держави на зламі XI–XII ст., у яких заявлена тематика частково відображалася. Зокрема, луганський арабіст неодноразово звертався до повідомлень арабських авторів епохи кризи Сельджукської держави щодо інституту візирату та особистостей окремих візирів. Доповідь В. М. Бейліса на Бартольдівських читаннях 1975 р. була присвячена питанню про роль візирату в системі земельних пожалувань у Сельджукській державі [Бейлис 1975]. Тема доповіді мала важливе значення для розуміння внутрішніх механізмів функціонування державної системи держави Сельджукідів, як у період її розквіту (друга половина XI ст.), так і в епоху її занепаду (рубіж XI–XII ст.). На основі повідомлень арабських джерел В. М. Бейлісу вдалося підтвердити тезу низки радянських і зарубіжних сходознавців про прямий зв’язок стабільності державної системи держави Сельджукідів із ступенем контролю з боку центральної влади над земельними пожалуваннями (ікта) військової знаті.

У ході роботи Вольфа Менделевича з вивчення матеріалів “Дівану” ал-Газзі увагу вченого привернули десять панегіричних касид і віршованих уривків, які були адресовані Абу-л-Хасану ‘Алі ібн ал-Хасану ал-Байхакі. Інтерес луганського арабіста до особистості ал-Байхакі був мотивований ще й тим, що особа з такою нісбою зустрічається у знаменитому “Словнику літераторів” Йакута. Результати дослідження В. М. Бейлісом повідомлень середньовічних арабських авторів про біографію ал-Байхакі знайшли відображення у доповіді «О двух персонажах биографии Абу-л-Хасана ‘Али ал-Байхаки в “Словаре литераторов” Йакута» на Бартольдівських читаннях 1981 року, присвячених джерелознавству та текстології середньовічного Близького і Середнього Сходу. За спостереженням В. М. Бейліса, ті відомості про ал-Байхакі, які містяться в панегіричних віршах видатних арабських поетів ал-Газзі і Хайса Байса (Абу-л-Фаваріса ас-Сайфі, 1098/99 – 1178/79), належним чином не відповідають інформації, яку повідомляють про особу з такою ж нісбою Йакут та його джерело Імад ад-Дін ал-Ісфакані. Й ал-Газзі, й Хайс Байс адресують свої вірші видному сановнику з оточення султана Санджара, валі міста Рея і наїба візира Шараф ад-Діну ал-Байхакі. Йакут же, за висновками В. М. Бейліса, у своєму словнику “Іршад ал-аріб” допускає плутанину щодо особистості ал-Байхакі. Накладення у Йакута відомостей про різних осіб, що мали однакові особисте ім’я і нісбу (Абу-л-Хасан ‘Алі ал-Байхакі) було обумовлено тим, що укладач “Словника літераторів” не критично зіставив дані своїх джерел. Для написання біографії талановитого вченого і літератора першої половини XII століття Абу-л-Хасана ‘Алі ібн Зайда ал-Байхакі Йакут використав не тільки два твори ал-Байхакі (“Машаріб ат-гаджаріб” та “Вішах Думйат ал-каср”), але й відому антологію арабської поезії “Харідат ал-каср” Імад ад-Діна ал-Ісфакані. Якщо відомості про ал-Байхакі, які Йакут приводить на основі творів самого літератора, не викликають сумнівів, то інформація Імад ад-Діна ал-Ісфакані про цю особу суперечлива. У “Харідат ал-каср” ал-Ісфакані, посилаючись на свого батька, наводить розповідь про валі Рея Шараф ад-Діна ал-Байхакі (того самого сановника, якому присвячували панегірики ал-Газзі і Хайс Байс), але помилково приписує йому авторство книги “Вішах ад-думйа”. Саме ці відомості і спонукали Йакута

об'єднати інформацію про двох абсолютно різних людей в одне повідомлення. Таким чином, В. М. Бейлісом було встановлено, що Йакут у своєму “Словнику літераторів” помилково ототожнив валі Рея і наїба візира султана Санджара Шараф ад-Діна Абу-л-Хасана ‘Алі ібн ал-Хасана ал-Байхакі з ученим і літератором Захір ад-Діном Абу-л-Хасаном ‘Алі ібн Зайдом ал-Байхакі [Бейліс 1981, 18–19]. У цій доповіді Вольфу Менделевичу вдалося на практичному прикладі продемонструвати, яку роль відіграє вивчення поезії сельджукського періоду для реконструкції біографій окремих діячів цього часу. Зауважимо, що означене питання було детально викладено В. М. Бейлісом у спеціальній статті, яку було опубліковано в 1984 р. у збірці “Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока” [Источниковедение и текстология..., 54–61].

Бартольдівські читання 1982 р. головним чином були присвячені аналізу впливу духовенства на політичне життя на Близькому і Середньому Сході в період феодалізму. На конференції було розглянуто комплекс питань про місце і роль мусульманського духовенства у політичному та суспільно-економічному житті країн Близького і Середнього Сходу епохи Середньовіччя. На Бартольдівських читаннях 1982 р. були порушені такі теми: духовенство в соціальній стратифікації суспільства, джерела і розміри доходів різних категорій і прошарків мусульманського духовенства, вплив духовенства на різні стани і групи суспільства, взаємини духовенства та центральної влади.

Для Бартольдівських читань 1982 р. В. М. Бейліс підготував повідомлення, в якому висвітлювалася роль духовенства в політичних конфліктах і виступах міського населення періоду кризи держави Сельджукідів (кінець XI – початок XII ст.) [Бейліс 1982]. Ця тематика також була тісно пов'язана з попередньою джерелознавчою роботою Вольфа Менделевича, оскільки той же Мас'уд ібн Намдар, чий твори були предметом дослідження сходознавця, зберіг окремі відомості про участь духовних осіб у політичних і соціальних заворушеннях у середньовічному Байлакані та його окрузі. У доповіді В. М. Бейліс зазначив, що історичні хроніки, некрологи та інші джерела вкрай рідко згадують про матеріальний достаток та ступінь впливу на суспільство мусульманських духовних діячів [Бейліс 1982, 8]. Водночас добре відомо, що

представники мусульманського духовенства користувалися доходами з вакфів, отримували різні виплати, володіли нерухомістю та землями. Грунтуючись на даних джерел, зокрема панегіричних касид, В. М. Бейліс встановив, що могутність окремих духовних осіб була заснована не тільки на їхньому релігійному авторитеті, а й на матеріальних багатствах, що, в свою чергу, робило таких представників мусульманського духовенства помітними фігурами в суспільно-політичному житті [Бейліс 1982, 8]. За висновком В. М. Бейліса, впливові духовні особи брали досить активну участь у політичних конфліктах і рухах городян періоду кризи держави Сельджукідів, що було пов'язано “або зі спробами взяти гору в суперництві релігійних угруповань, або ж із діями проти одних феодалських правителів на користь інших” [Бейліс 1982, 9].

Важливим етапом в історії Бартольдівських читань стала ювілейна конференція 1984 року. Виходячи з того, що на той момент у радянському сходознавстві не існувало узагальнюючої праці зі східного історичного джерелознавства, а низка допоміжних історичних дисциплін вимагали невідкладних заходів для свого розвитку, оргкомітет Бартольдівських читань 1984 р. обрав основною темою конференції методи східного історичного джерелознавства, а також конкретні розробки з деяких допоміжних історичних дисциплін (метрології, дипломатики, археографії, арабографічної палеографії та сфрагістики).

На Бартольдівських читаннях 1984 р. Вольфом Менделевичем були озвучені дві доповіді, які містили цінні судження щодо теорії та методів вивчення середньовічних арабомовних джерел. Перша з них – “К вопросу о конъектурах и попытках отождествления онимов в текстах арабских авторов IX–X вв. о Восточной Европе” [Бейліс 1984, К вопросу...] – була присвячена питанню про методи вивчення і правила видання в перекладі російською мовою витягів з арабських і перських джерел. Робота з ідентифікації географічних та етнічних назв, що зустрічаються у ал-Ідрісі та інших середньовічних арабських авторів, а також участь у підготовці видання зводу “Древнейшие источники по истории народов СССР”, спонукали Вольфа Менделевича Бейліса розробити конкретні методичні рекомендації з цього питання. У цьому повідомленні Вольф Менделевич звернув увагу сходознавців на

необхідність вироблення чітких правил щодо здійснення кон'єктур і ототожнень топонімів, етніонімів, антропонімів та інших онімів, що зустрічаються в середньовічних арабських джерелах. В. М. Бейліс зазначив, що проблема надійного прочитання іншомовних онімів в арабській передачі посідає чи не найважливіше місце в дослідженні творів середньовічних арабських авторів. На думку вченого, ця проблема була пов'язана не тільки зі складностями, що обумовлені специфікою арабської графіки, але й з тими помилковими кон'єктурами, які свого часу були запропоновані видавцями критичних текстів творів арабських авторів про Східну Європу (А. Я. Гаркаві, Д. А. Хвольсоном, Й. Марквартом, Ф. Вестбергом) [Бейліс 1984, К вопросу..., 13–14]. Помилки, які були допущені при джерелознавчому аналізі першоджерел, а також несумлінне ставлення до здійснення кон'єктур, що допускалося авторами деяких загальноісторичних робіт, призводили до некоректної передачі відомостей середньовічних арабських істориків і географів, а, отже, й до неправильного розуміння суті історичних явищ і процесів. У своєму повідомленні Вольф Менделевич Бейліс цілком справедливо зауважив, що тільки строгість дослідницьких методів у висуванні кон'єктур і ототожненні етніонімів і топонімів дозволить уникнути помилок у роботах з історії та історичної географії Східної Європи IX–X ст. [Бейліс 1984, К вопросу..., 15]. В якості практичного додатка до своєї доповіді В. М. Бейліс розробив конкретні методичні рекомендації з питання ідентифікації арабських назв. Їхня сутність зводиться до таких правил: 1) Приводити у примітках до текстів всі наявні в рукописах варіанти прочитання як власних імен, так і всіх іншомовних глос; 2) У коментарях вказувати аргументи, що дозволяють довести достовірність ототожнення того чи іншого оніма; 3) Недостатньо доведену достовірність (прийнятність) аргументувати детально, наводячи в коментарях всі доводи за і проти ототожнення; 4) У випадку спірності ототожнення або кон'єктури приділяти особливу увагу критичному аналізу ідентифікацій, що здійснювалися раніше, і наводити аргументи, чому ці ідентифікації повинні бути відкинуті [Бейліс 1984, К вопросу..., 15]. Фактично, у своїй доповіді В. М. Бейліс сформулював чіткі вимоги, яких необхідно дотримуватися у своїй роботі кожному арабісту-джерелознавцю.

Зрозуміло, що формат повідомлення на науковій конференції не дозволяв повністю розкрити всі аспекти методів ідентифікації онімів, що зустрічаються в середньовічних арабських творах. Із приводу цієї обставини, у 1989 р. для збірки “Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины” Вольфом Менделевичем була підготовлена спеціальна стаття, присвячена означеній проблематиці [Бейліс 1989]. У ній луганський арабіст розгорнув основні тези доповіді і підкріпив їх багатим фактичним матеріалом.

Друга доповідь, яку В. М. Бейліс підготував для Бартольдівських читань 1984 р., була присвячена панегіричній поезії як джерелу з політичної історії і методам її вивчення [Бейліс 1984, Панегирическая поэзия...]. Питання про вивчення арабомовної художньої літератури як історичного джерела було поставлене ще на Бартольдівських читаннях 1981 р., тому на конференції 1984 р. ця тема знову стояла на порядку денному. Доповідь В. М. Бейліса, присвячена методам критики арабської середньовічної панегіричній поезії, була не просто узагальненням багаторічної роботи луганського арабіста з вивчення арабської поезії кінця XI – початку XII ст., а і являла собою методичні рекомендації для вчених-джерелознавців, які зверталися до аналізу літератури подібного роду. Основні висновки доповіді такі: 1) Арабська і перська панегірична поезія періоду сельджукського панування є важливим допоміжним джерелом із політичної та соціальної історії, оскільки часто відомості, що зустрічаються в хвалебних віршах, відсутні в інших джерелах. У деяких випадках панегіричні послання взагалі є єдиним свідченням сучасників про події та діячів, оскільки основні нарративні джерела зазначеного періоду належать до кінця XII – початку XIII ст. 2) Вивчення віршів диванів арабських і перських поетів кінця XI – початку XII ст. дозволяє перевірити, уточнити і доповнити інформацію нарративних джерел та біографічних словників, доповнити картину політичної боротьби в правлячих колах Сельджукської держави. 3) Навіть у тих випадках, коли адресати панегіричних касид не вказані прямо, є можливість встановити їх за кун’єю, лакабом, ‘аламом (особистим ім’ям) або згадуванням імені батька. 4) У панегіричних посланнях арабських поетів часів сельджукського панування практично завжди присутні два важливі елементи: повідомлення

особистого ставлення поета до особи, яку вихваляє, і вказівки або натяки на конкретні дії та заслуги адресата панегірика. З тексту панегіриків можливо з'ясувати обставини суперництва саванників, взаємини мусульманських духовних осіб із світськими правителями, дипломатичні та військові заслуги деяких візирів.

5) По можливості, панегіричні послання необхідно зіставляти зі зразками протилежного жанру – хіджа' ("осміяння"). Таке зіставлення може бути корисно для з'ясування обставин життя поетів-панегіристів та їхніх взаємовідносин із впливовими персонами Сельджукської держави [Бейліс 1984, Панегирическая поэзия..., б].

Наступним етапом участі В. М. Бейліса в Бартольдівських читаннях стало повідомлення вченого про деякі аспекти вивчення біографічних звісток середньовічних арабських авторів [Бейліс 1987], яке було озвучене на конференції 1987 р. Попередньо вказавши на специфіку арабомовних творів, в яких містяться біографічні відомості, В. М. Бейліс зазначив, що залучення цього типу джерел із соціальної та культурної історії середньовічного Сходу вимагає попередньої роботи з оцінки достовірності їхньої інформації і особливості передачі біографічних даних [Бейліс 1987, 19], а також із відбору матеріалів про майнове і суспільне становище осіб, про яких повідомляється в біографічних джерелах. Вольф Менделевич звернув увагу й на те, що значна частина творів, що містять біографічні повідомлення, видані незадовільно або не видані взагалі. У розглянутому повідомленні луганським арабістом було сформульовано завдання систематизації та аналізу біографічних відомостей як джерела з історії країн Близького і Середнього Сходу, Закавказзя і Середньої Азії в середні віки [Бейліс 1987, 20].

У 1980-х роках минулого століття В. М. Бейліс вперше в історії радянського і російського сходознавства здійснив переклад російською мовою підсумкового твору ал-Мас'уді "Кітаб ат-танбіх ва-л-ішраф". Деякі результати багаторічної роботи В. М. Бейліса над "Кітаб ат-танбіх" знайшли відображення в доповіді вченого на Бартольдівських читаннях 1987 р. [Бейліс 1990]. Свою доповідь В. М. Бейліс присвятив аналізу послань ал-Мас'уді в його останньому творі. Констатувавши слідом за І. Ю. Крачковським, що часто "арабський Геродот" передає лише суму знань своїх

попередників, В. М. Бейліс встановив, що певну систему поси- лань у ал-Мас'уді простежити все ж таки можливо [Бейліс 1990, 13]. По-перше, арабський автор часто посилається на свої більш ранні твори, що дозволяє скласти про них деяке уявлення. По- друге, при поясненні окремих проблем ал-Мас'уді безпосередньо посилається на твори Птолемея, Аристотеля, Марина Тірського, Геона Олександрійського, Са'іда ібн Йа'куба, Йахйу ібн Закарійу та ін. По-третє, ал-Мас'уді повідомляє про книги арабських авто- рів: ал-Джахіза, Ібн Хурдазбіха, ал-Сарахсі, ал-Джайхані. Таким чином, це стисле, але інформативне повідомлення В. М. Бейліса дозволяє нам скласти уявлення про джерела ал-Мас'уді і ступінь його ерудованості. Вольфу Менделевичу вдалося розкрити спе- цифіку авторства ал-Мас'уді, який вдало поєднував у собі істо- рика й адіба.

Таким чином, основні напрямки науково-дослідницької роботи В. М. Бейліса тісно перепліталися з тематикою Бартольдовських читань. У виступах Вольфа Менделевича ставилися актуальні проблеми східного історичного джерелознавства, пропонувалися шляхи їхнього вирішення. Доповіді В. М. Бейліса мали не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки являли собою конкретні методичні рекомендації для роботи з арабографічними джерелами. Участь у Бартольдовських читаннях дозволяла Воль- фу Менделевичу позначати завдання розвитку окремих напрям- ків сходознавчої науки і частково самому пропонувати шляхи вирішення цих завдань.

ЛІТЕРАТУРА

Бейліс В. М. О роли везирата в системе феодальных пожалован- ный в Сельджукском государстве // **Бартольдовские чтения 1975 год.** Москва, 1975.

Бейліс В. М. О двух персонажах биографии Абу-л-Хасана ал- Байхаки в “Словаре литераторов Якута” // **Бартольдовские чтения 1981 год.** Москва, 1981.

Бейліс В. М. К вопросу о роли духовенства в политических конфликтах и выступлениях горожан в период кризиса государ- ства Сельджукидов (конец XI – начало XII вв.) // **Бартольдов- ские чтения 1982 год.** Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1982.

Бейлис В. М. К вопросу о конъектурах и попытках отождествления онимов в текстах арабских авторов IX–X вв. о Восточной Европе // **Бартольдовские чтения 1984 год.** Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1984.

Бейлис В. М. Панегирическая поэзия как источник по политической истории и методы ее изучения (на материалах арабской поэзии конца XI – начала XII вв.) // **Бартольдовские чтения 1984 год.** Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1984.

Бейлис В. М. Некоторые аспекты изучения биографических известий средневековых арабских авторов // **Бартольдовские чтения 1987 год.** Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1987.

Бейлис В. М. Ал-Мас‘уди в заботах о читателе (из наблюдений над системой ссылок “Китаб ат-танбих”) // **Бартольдовские чтения 1987 год.** Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1990.

Бейлис В. М. К вопросу о конъектурах и попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX–XIII вв. о Восточной Европе // **Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины.** Вып. 1. Москва, 1989.

Давидович Е. А. Бартольдовские чтения. 1984 // **Народы Азии и Африки.** № 3. Москва, 1985.

Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма: Материалы чтений 1982 г. / Редкол.: Г. Ф. Ким и др. Москва, 1985.

Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока (Бартольдовские чтения. 1981). Москва, 1984.

Формы феодальной земельной собственности и владения на Ближнем и Среднем Востоке / Под ред. Гафурова Б. Г., Гирс Г. Ф., Давидович Е. А. Москва, 1979.